

РИСИ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА АНТИМОНОПОЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ ПРОДОВОЛЬЧИМИ ТОВАРАМИ

У статті розкрито теоретичні аспекти еволюції конкурентного ринкового середовища у світі та в Україні. Висвітлено основні підходи до формування антимонопольної політики і шляхів її реалізації в різні періоди розвитку ринкової економіки. Визначено особливості й основні проблеми антимонопольного регулювання у сфері роздрібної торгівлі продовольчими товарами та надано пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: конкуренція, конкурентне середовище, монополізм, антимонопольна політика, антимонопольне регулювання.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Трансформаційні зміни в економіці України висувають нові вимоги до поведінки учасників ринкових відносин у зовнішньому й внутрішньому середовищі. Ці зміни стосуються широкого спектру видів діяльності та галузей, зокрема сфери роздрібної торгівлі для якої визначальною є конкурентна поведінка окремих підприємств та організацій. Конкурентна поведінка підприємств роздрібної торгівлі з одного боку, залежить від їх місця та ролі на ринку роздрібної торгівлі, а з іншого впливає й проявляється через рівень їх конкурентоспроможності. Але в умовах монополізації ринків конкурентна поведінка суб'єктів господарювання залежить від сформованого в країні конкурентного середовища, стан якого визначається якістю антимонопольного регулювання. Разом з тим здійснення такого регулювання в кожній окремій сфері економічної діяльності має свої особливості, залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників й вимагає постійного удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади вивчення природи конкуренції заклали класики економічної теорії А. Сміт, Д. Рікардо, а продовжили – Й. Шумпетер, Е. Чемберлін та Дж. Робінсон. Проблему вироблення антимонопольної політики та її реалізації в Україні висвітлено у публікаціях таких авторів, як: Ю. Архангельський, А. Волченко та С. Єжова, З. Борисенко, Т. Бень, В. Лагутін, Б. Марков, Н. Станько, Н. Тарнавська та ін.

Однак у науковій літературі не нагромаджено достатнього числа результативних досліджень, які б стали основою для теоретичного обґрунтування формування дійового конкурентного середовища та гнучкої антимонопольної політики.

Актуальність дослідження та наявність великої кількості нерозв'язаних теоретичних та практичних проблем, що стосуються антимонопольної політики, які найповніше відповідали б конкретним потребам економіки України на сучасному етапі побудови ринкових відносин, обумовили мету, завдання і предмет дослідження.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження теоретичних основ формування конкурентного середовища та особливостей антимонопольного регулювання у сфері роздрібної торгівлі продовольчими товарами.

Виклад основного матеріалу. Ринок і ринкова економіка мають як позитивні, так і негативні риси. Однією з негативних рис є те, що ринок породжує монополії та монополістичні тенденції в економічній системі. Тому у розвинених країнах сві-

ту ухвалюють антимонопольні закони, здійснюють контроль за угодами між великими компаніями, тобто проводять антимонопольну політику.

Антимонопольна політика – комплекс заходів, розроблених і впроваджених у багатьох країнах світу, спрямованих на припинення, попередження й обмеження діяльності, а також створення відповідного законодавства [5, с. 192].

Мета антимонопольного регулювання з боку держави – захист інтересів споживачів і суспільства в цілому від негативних наслідків монопольної діяльності конкретних суб'єктів господарювання [3, с. 57].

Об'єктами антимонопольної політики є: монополізований ринок в цілому та його окремі елементи; суб'єкти господарювання, які займають монопольне становище; державні організаційні структури монопольного типу; центральні органи державної виконавчої влади.

Суб'єктами антимонопольної політики в Україні є державні органи, які забезпечують процес демонополізації економіки та розвитку конкуренції. До них належать: Верховна Рада, Президент України, Кабінет Міністрів України, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України; центральні та місцеві органи державної виконавчої влади; керівництво й трудові колективи підприємств (об'єднань) та покупці [7, с.187].

Уперше такі закони були ухвалені наприкінці XIX – на поч. XX ст. у США, Канаді, Австралії, оскільки монополізація у цих країнах відбувалася найінтенсивніше.

Перші антимонопольні закони формально забороняли трести та деякі інші форми монополій. Вони ґрунтувалися на такому розумінні сутності монополій, як повне (абсолютне) панування однієї компанії (чи їх об'єднання), або цілковита відсутність конкуренції. Таке тлумачення сутності монополій майже не зачіпало олігополій (тип ринкової структури, за якої кілька великих фірм виробляють (продають) усю чи більшу частину певного товару або послуги на конкретному ринку). Вони переважно не потрапляли під дію антимонопольного законодавства [6, с. 223].

Сучасне антимонопольне законодавство містить нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади розвитку конкуренції, заходи попередження, обмеження і припинення монополістичної діяльності та нечесної конкуренції.

Антимонопольне законодавство поширюється на всі види товарного виробництва і товарооборот, платні послуги, проектування продукції та технології, а також наукові розробки, що призначені для використання їхніх результатів у виробництві та товарообороті, у платних послугах.

Для розвитку конкуренції та захисту прав споживачів від монополістичної діяльності господарських суб'єктів відповідним законодавством впроваджується обмеження свободи їхньої комерційної діяльності. Зокрема, забороняється:

- обмежувати або припиняти виробництво товарів, а також виробництво і поставку сировини, матеріалів, комплектуючих виробів без попереднього узгодження з основними споживачами;
- скорочувати поставку або затримувати реалізацію товарів з метою створення, підтримання або збільшення дефіциту і підвищення цін;
- нав'язувати контрагенту невігідні умови договору, включати умови, що не є предметом договору;
- примушувати споживача включати у договір непотрібні йому товари і послуги, вносити інші попередні дискримінаційні умови;
- припиняти чи затримувати поставки товарів або виконання послуг у відповідь на претензії контрагента щодо якості товарів, послуг, виконання інших зобов'язань, передбачених договором;
- підвищувати в односторонньому порядку ціни на товари і послуги, якщо це не обумовлено відповідним поліпшенням їхньої якості згідно з інтересами виробника та споживача;

– висувати під загрозою припинення поставок, розірвання договору або відмови від його пролонгації (продовження строку дії) нові умови на свою користь, що завдають шкоди інтересам контрагента;

– відмовлятися без певних об'єктивних підстав від укладання або пролонгації договору за профілем своєї діяльності.

В антимонопольному законодавстві встановлюються форми завчасного попередження, відповідальності та компенсації на випадок здійснення заборонених дій.

Контроль за розвитком конкуренції та обмеженням монополістичної діяльності учасників ринкової економіки здійснюють спеціально створені антимонопольні органи. Їхніми функціями є:

– розробка заходів щодо розвитку конкуренції, демонополізація виробництва й обігу, розукрупнення високомонополізованих структур;

– комплексний аналіз стану ринків і конкуренції на них;

– експертиза нормативних актів, що стосуються функціонування ринку;

– підготовка пропозицій з питань удосконалення антимонопольного законодавства.

Існують американська та європейська системи антимонопольного права:

– американська – спрямована, головним чином, проти монополії як структурної одиниці;

– європейська має регулятивний характер і спрямовується, головним чином, на протидію негативним проявам ринкової влади монополій [10, с. 260].

Американська бере свій початок від закону Шермана (1890), який пізніше було доповнено законом Клейтона (1914), законом про Федеральну торгову комісію (1914) та іншими. Цей закон забороняє не лише різні форми монополій, а й саму спробу монополізувати торгівлю; заборонялися трести і картелі. Наступні закони забороняли злиття компаній.

Головною метою антимонопольних законів є обмеження монополій та їхньої влади, створення конкурентного середовища, підтримка дрібного бізнесу та сприяння йому. Найсуворіше антимонопольний закон контролює горизонтальні злиття, тобто об'єднання підприємств, які виробляють однотипні товари і послуги, що призводить до монополізації галузі.

Методами втілення антимонопольних законів є ліквідація фірми, коли монополізовано понад 60% будь-якого товару чи послуги, високе оподаткування монополійних прибутків, контроль за цінами монополістів, розукрупнення монополій.

Європейська та японська системи антимонопольного права забороняють не саму монополію, а лише її зловживання владою. Основною формою державного контролю є система реєстрації картельних угод у спеціальних органах. Більшість антимонопольних законів у європейських країнах забороняють такі види монополійних угод, як угоди про поділ ринків, фіксовані ціни тощо.

Антимонопольне законодавство Японії вважається «жорстким», оскільки ґрунтується на законі «Про заборону приватної монополії та забезпеченні чесних угод».

У сучасних умовах національний та наднаціональний рівні конкурентного законодавства в Європі створюються за умов інтеграційних процесів в економіці та посилення міжнародної конкуренції. У кожній країні Європейського Союзу діє національне конкурентне законодавство, скоординоване з загальноєвропейським. Конкурентна політика ЄС має регулятивний характер, тобто спрямована проти недобросовісних монополістичних прийомів. Нові підходи до конкурентної політики базуються на новому – більш економічному, ніж правовому – підході до змісту конкуренції та конкурентних відносин.

Проаналізувавши зміст та завдання антимонопольної політики можна визначити основні її завдання, які зводяться до наступного:

– захист і стимулювання конкуренції, створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів ринку, забезпечення їх взаємодії на умовах недопу-

щення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості товарів та послуг;

– контроль за підприємницькими структурами, що займають панівне становище на ринку;

– сприяння розвитку малого і середнього бізнесу; захист прав споживача.

Розробка і реалізація антимонопольної політики дозволяє послабити процес монополізації економіки, сприяє посиленню її конкуренції.

Антимонопольне законодавство спрямовує утворення монополістичних об'єднань у нові форми (групові монополії), у створення вертикальних структур – об'єднання фірм, пов'язаних виробничою і технологічною залежністю.

Антимонопольно-конкурентне законодавство – це законодавство, що регулює відносини, які виникають у зв'язку з недобросовісною конкуренцією, обмеженням та попередженням монополізму у господарській діяльності.

Антимонопольне законодавство в Україні представлено статтею 42 Конституції України, Главою 4 Господарського кодексу України, Законами України: «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності» (1992 р.), «Про захист від недобросовісної конкуренції» (1996 р.), «Про природні монополії» (2000 р.), «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.), «Про Антимонопольний комітет України» (1993 р.).

На початку 90-х рр. ХХ ст. головний наголос у вітчизняній антимонопольній політиці робився на подоланні й обмеженні монополізму, що було пов'язано з пануванням у тодішній українській економіці монополій як спадку колишнього соціалістичного господарства [2, с. 262].

У нових соціально-економічних умовах основною проблемою антимонопольної політики стало не просто формальне усунення монополізму, а створення ефективного конкурентного середовища, здатного забезпечити сталі економічне зростання і стабільне підвищення життєвого рівня народу.

Основним змістом сучасного етапу антимонопольної політики в Україні є захист уже створеного конкурентного середовища, підвищення ефективності функціонування існуючих конкурентних відносин. Це призвело до трансформації антимонопольної політики держави у конкурентну політику, а антимонопольне законодавство у конкурентне законодавство.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом [1, с. 18]. Проте чинний закон має певні недоліки, які не лише обмежують можливість створення монополій в Україні, але й не дозволяють розвиватися окремим підприємствам й галузям. Зокрема це стосується норм щодо необхідності отримання дозволів від Антимонопольного комітету учасників концентрації у сфері роздрібною торгівлі. Проте за даними провідних маркетингових компаній, що працюють в Україні (GT Partners Ukraine, GfK Ukraine та ін.), роздрібний товарообіг ринків складає близько 60-62% від спільного роздрібною товарообігу продуктів харчування. Відповідно інші оператори роздрібною торгівлі (у тому числі і роздрібні мережі) сукупно займають на ринку роздрібною торгівлі продуктів харчування не більше 40%. [4]. Тобто частка цивілізованих форматів торгівлі в Україні залишається досить невеликою.

Існуючі в даний час порогові фінансові показники учасників концентрації, за наявності яких необхідно отримувати дозвіл Антимонопольного комітету на концентрацію (сукупні – 12 мільйонів євро, індивідуальні – 1 мільйон євро) є досить низькими, оскільки фінансові показники багатьох суб'єктів роздрібною торгівлі (у тому числі всіх існуючих в Україні мереж роздрібною торгівлі) перевищують ці показники.

Це призводить до того, що оператор торгівлі фінансові показники якого складають 12 чи більше мільйонів євро, придбаваючи (в оренду чи власність) окремий об'єкт нерухомого майна (який може розглядатися органами АМК як цілісний майновий

комплекс) або придбаваючи корпоративні права на окреме підприємство, якщо їх продавці мають фінансові показники не менше 1 мільйона євро, стикається з проблемою отримання дозволу Антимонопольного комітету України на концентрацію.

Процедура отримання цього дозволу займає велику кількість часу і вимагає залучення значних трудових ресурсів (підготовка документації, її подання в АМК і процес розгляду матеріалів займає від 2 до 6 місяців залежно від ситуації, що склалася). У свою чергу, навіть звернення в Антимонопольний комітет України за отриманням такого дозволу не гарантує його отримання.

Описана проблема істотно стримує розвиток роздрібної торгівлі в Україні і ускладнює відкриття нових магазинів. Це, у свою чергу, сприяє уповільненню темпів зростання й інших галузей економіки (виробництво будівельних матеріалів і метало-конструкцій, будівництво, транспорт і ін.), і, в кінцевому рахунку, перешкоджає збільшенню кількості робочих місць (у т. ч. і в депресивних регіонах).

Необхідно збільшити як індивідуальні, так і сукупні порогові фінансові показники учасників концентрації за наявності яких необхідно отримувати дозвіл Антимонопольного комітету на концентрацію. Для цього необхідно внести зміни до Закону «Про захист економічної конкуренції» щодо порогових значень концентрації капіталу, а саме пропонуємо збільшити ці порогові значення до прийнятних значень як для держави, так і для торгових підприємств.

Висновки. Розвиток національної мережі торговельних підприємств роздрібної торгівлі продовольчими товарами є одним з пріоритетних напрямів відновлення національної економіки та соціальної стабільності. Тому формування сприятливого конкурентного середовища та адекватного антимонопольного регулювання у цій сфері є об'єктивною необхідністю.

Одним з найбільш болючих питань щодо регулювання рівня монополізму у сфері торговельної діяльності є установлення факту перевищення умов концентрації капіталів. Підвищення порогового рівня цього показника у чинному законодавстві України дозволить більш активно входити на ринок України загальноновизнаних великих іноземних торговельних мереж, які мають значний досвід роботи на продовольчих ринках й здатні забезпечити створення конкурентного середовища у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Про захист економічної конкуренції: закон України від 11 січня 2001 р. № 2210-III//Відом. Верхов. Ради України. – 2001 р. – № 12. – Ст. 64.
2. Базилевич В.Д. Економічна теорія: Політекономія: підручник / В.Д. Базилевич; 7-ме вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2008. – 719 с.
3. Лагутін В. Шкода від монополії і користь від конкуренції: чи все так просто? / В. Лагутін // Економіка України. – 2007. – № 4 (55). – С. 55–61.
4. Марков Б.М. Антимонопольне регулювання в Україні: сучасний стан та напрями удосконалення / Б.М. Марков // Розвиток фінансових методів державного управління національною економікою: зб. наук. праць / ДонДУУ. – Донецьк: ДонДУУ, 2013. – Т. XIV. – 264 с. – (серія: Економіка; вип. 240). – С. 206–214.
5. Мочерний С.В. Основи економічної теорії: посібник для студентів вищих навчальних закладів / С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 472 с. (Альма-матер)
6. Мочерний С.В. Політична економія: навч. посіб. / С.В. Мочерний. – К.: Знання-Прес, 2002. – 687 с. – (Вища освіта XXI століття)
7. Никифоров А.Є. Державне регулювання економіки: навч. посібник / А.Є. Никифоров, Т.Ф. Куценко, С.М. Чистов та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 316 с.
8. Станько Н.Л. Основні засади реалізації антимонопольної політики на регіональному рівні / Н.Л. Станько // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2003. – № 12. – С. 185–191.
9. Тарнавська Н. Напрями удосконалення антимонопольної політики в Україні / Н. Тарнавська // Вісник Хмельницького національного університету. – 2006. – № 3 (82). – С. 56–61.

В статье раскрыты теоретические аспекты эволюции конкурентной рыночной среды в мире и в Украине. Проанализированы основные подходы к формированию антимонопольной политики и пути ее реализации в разные периоды развития рыночной экономики. Определены особенности и основные проблемы антимонопольного регулирования в сфере розничной торговли продовольственными товарами и внесены предложения по их устранению.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентная среда, монополизм, антимонопольная политика, антимонопольное регулирование.

The article deals with theoretical aspects of the evolution of the competitive market environment in the world and in Ukraine. The basic approaches to the formation of anti-monopoly policy and the ways of its implementation in the different periods of the market economy are determined. The features and basic problems of antitrust regulation in the retail food trade are defined and provided suggestions for their removal.

Key words: competition, competitive environment, monopoly, competition policy, antitrust regulation.

Одержано 21.02.2014.